

Зейнеп Базарбаева,
филология ғылымдарының докторы

ПОЭТИКАЛЫҚ МӘТІНДЕРДЕГІ СУПЕРСЕГМЕНТТІ ФОНЕТИКА МӘСЕЛЕЛЕРІ

Ахмет Байтұрсынұлының шығармашылық мұрасының маңызды бір саласы оның ақындық поэзиясының ізденістерінен танылады. 1926 жылы жазылған «Әдебиет танытқыш» деген еңбегінде Ахан қазақ өлеңінің құрылысын жан-жақты зерттеп, оның буын, ағым, толқын, жорғақ заңдылықтарын ашып, терең пайымдаулар айтып кеткен. А.Байтұрсынұлының шығармаларында өлеңнің кестесі, айшығы, оның шумақ, тармақ, бунақ құрылыстары жіті тексеріліп, ондағы ырғақ, сөз әуезі (интонация) ерекшеліктері де әңгіме етіледі. «Өрнекті сөйлемді айтқанда, дауыс көтеріліп, әнше оралып, қайрылып отырады», деп интонацияны өте дәл бейнелеген (Байтұрсынов, 1989, 180 б.). Ұлы зерттеуші поэзия тілінің екпін табиғатын талдай отырып, басқа еуропа тілдерімен салыстыра зерттеп, қазақ тіліндегі буын екпінінің француз тіліндегі сияқты сөздердің аяғына келетінін анықтайды және поэзия тілінде дауыс ырғағы буын санымен өлшенетінін дәлелдейді. Мұндай буын санына негізделген силлабикалық өлең жүйесі басқа да түркі тілдерінде, ал еуропа тілдерінің ішінде, француз тілінде қолданылады.

Өлеңнің буындары, Ахан айтқандай, белгілі мөлшерде топтасып «бунақ» құрап, қайталанып, тұрақты сөз жігімен бөлініп тұрады. Силлабикалық жүйелі бунақтар поэзия тілінің ұқсастық заңдылықтарына икемделіп, сөздерінің буындарының санына дейін реттеліп, гармониялық көркемділікпен ерекше түзіледі. Бунақ қазақ өлеңінің ең шағын өлшемі болса, жалпы тіл білімінде универсалды семантикалық синтаксистік, интонациялық ең шағын өлшем болып табылатын бірлік бір бунақтан да, бірнеше бунақтан да тұруы мүмкін.

А.Байтұрсынұлы өлең кестесінің, өлең айшықтарының түрлі-түрлі болып келетінін, олардың бір шумақты, екі шумақ-

ты, үш шумақты, төрт шумақты, одан да көп шумақты болатынын айта келіп, оларға Мағжаннан, Абайдан мысалдар келтіреді. Шумақтың бірнеше тармақтан тұратынын, әр тармақта бірнеше бунақ болатынын, бунақтың бірнеше буыннан тұратынын айтады. «Бунақ дегеніміз өлеңді айтқанда сезілетін дауыс толқынының соқпа-соқпасының арасы», дейді (Байтұрсынов, 1989, 192 б.). Сонымен бунақ, кейін ырғақты топ деп аталып жүрген өлеңдегі бірнеше буыннан тұратын өлшем.

Ғалымпоэзия тілінің заңдылықтарын, үлгілерін талдау арқылы айқындап берген. Поэтикалық мәтіндерде көбінесе сөйлем мүшелерінің орны ауысып, кейде олардың біреулері айтылмай, толымды сөйлемдердің орнына толымсыз сөйлем, жалаң сөйлем, не жақсыз сөйлемдер пайда болып ықшамдалады. Мұндай өлеңде болатын құрылымдық өзгерістер, әрине, сөйлемдердің интонациясының түр-әлпетін де өзгертіп отырады. Ырғақты топтардың, бунақтардың арасында дауыс толқынының ырғағымен белгіленген сөз жігі болады. Олар өз ретімен тармақтардың ішінде, аяғында қайталанып отырады. Соның арқасында, шумақтардың, оның ішіндегі тармақтардың өзіне лайық ырғақтық және интонациялық келбеті түзілсе керек. Енді ырғақты топ немесе бунақ деп аталатын қазақ өлеңінің ең шағын өлшемі мен жалпы тіл білімінде универсалды семантикалық-синтаксистік, интонациялық ең шағын өлшем болып саналатын синтагманың арасын айырып, қандай жағдайда олар бір-біріне сәйкес келеді, қандай жағдайда тура келмейтінін ашып алуымыз керек. Бұл екі өлшем әрдайым бір-біріне сәйкес келе бермесе де, оларды кейде бірінің орнына бірі жүретін, бірдей өлшем деп те санайды.

Қазақ тілінде өлең ырғағы буын санымен өлшенетінін Ахаң дәлелдеп берген. Ырғақты топ болып табылатын бунақты алып қарасақ, ол буыннан тұрады да, ол буынның саны поэзияда төрттен аспайды. Бірақ, ол-төрт буынды бір сөз де болуы, екі-екі буыннан тұратын екі сөз де болуы немесе, бір буынды және үш буынды екі сөзден тұруы да мүмкін. Ол бунақтардың арасында кідіріс болуы да, болмауы да мүмкін.

Ал, синтагманы алатын болсақ, ол семантикалық-синтаксистік, интонациялық өлшем болғандықтан, ол әр уақытта

сөз тіркесінен, сөйлем бөлшектерінен тұрады және оның үстіне олар бір-бірінен интонациялық жеке болып табылатын кідіріспен бөлініп тұрады. Біздің байқауымызша, бунақ деп аталатын ырғақты топ та, синтагма да қазақ өлеңінің барлық түрлерінде кездесе береді.

Қазақ поэзиясында көп қолданылатыны жеті-сегіз буынды және он бір буынды өлеңдер мен тақпақтар. Ал төрт-бес-алты буынды тақпақтар сиректеу кездеседі деп саналады. Біздің байқауымызша, төрт-бес-алты буынды тақпақтар өлеңнің кіші формасына жататын мақал-мәтел, нақыл сөз, жұмбақтарда жиірек кездеседі. Бұларда екі тармақтан тұратын жарты шумақты, төрт тармақтан тұратын бір шумақты тармақтар және үш тармақтылар кездеседі.

Ахаң айтқандай, «салт санасына сәйкес пікірлерді келтесінен келтіріп, өлең түрде ұйқастырып айту – тақпақ болады». Кіші формалы тақпақтар түріне қазақ ауыз әдебиетінде ежелден орны бар, буын ыңғайластығына, үндесуіне құрылып шебер айтылған ақыл, нақыл, шешендік, насихат сөздер болып табылатын мақал-мәтел, тақпақ сөздері жатады.

Олардың өзіне тән мағынасы және формасымен қатар интонациялық көріністері де бар. Мақал-мәтел, нақыл сөздер жаратылыста, қоғам өмірінде болған өзгеріс, құбылыстар, халықтың тұрмыс-салтына, тіршілік-тілегіне, ұғым-сеніміне, ел-жұрт, батырлық, ақыл-ой, еңбек-кәсіп сияқты түрлі-түрлі тақырыптарға байланысты айтылған, халық даналығынан шыққан ықшам формалы, буын ұйқастығына құрылған сөздер. Сөйтіп мақал-мәтел, нақыл сөздер көркем тілмен ұйқасымды айтылған, сөйлемдік құрамы қалыптасқан, ауыздан ауызға көшіп, өңделіп, халық санасында өмір сүретін, халықтың ортақ рухани қазынасы болып табылады.

Енді мақал-мәтелдің формасына, сөйлемдік құрылымына келсек, олардың көбісі ықшам, үйлесімді құрылған екі, төрт тармақты, санаулы буыннан тұратын ықшам сөйлемдер. Екі тармақтылардың ішінде де, төрт тармақтылардың ішінде де төрт-бес буыннан және жеті-сегіз буыннан тұратындары кездеседі. Олар хабарлы, бұйрықты, сұраулы, толымды, толымсыз, жақсыз, жалаң, жайылма жай сөйлемдер түрінде келе

береді. Айтылуына қарай, мақалдарда хабарлы, бұйрықты, сұраулы, лепті сөйлемдердің интонемалары кездеседі.

Ахмет Байтұрсынұлы «тақпақ қысқара қысқара маңызданып барып мақалға айналып кеткен де жері бар. Мақалдарды құрастырып қосып айтқанда, мақалдар тақпаққа айналып кететін де жері бар» деп мынадай мысалдар келтіреді (Байтұрсынов, 1989, 248 б.).

*Ата ананың қадірін
Балалы болсаң білерсің,
Ағайынның қадірін
Жалалы болсаң білерсің.*

*Ақ дененің қадірін
Сырқаулы болсаң білерсің,
Дәулетіңнің қадірін
Мал кеткенде білерсің.*

*Тіршіліктің қадырын
Жан кеткенде білерсің,
Аңдып жүрген дұшпанды
Тап жеткенде білерсің.*

Ырғақты, буындық ұқсастыққа, рифмалық үндесуге құрылған жеті-сегіз буынды төрт тармақтан тұратын мақалдарды нәр тармағы бір-бір синтагма болады. Ол синтагмалар екі-екіден қосылып жеке сөйлем құрап тұр. Мұндағы төрт тармақтан тұратын тақпақтардың ырғақ, рифма үйлесуі олардағы сөздердің буын санының бірдейлігімен ғана емес, олардың дыбыстарының ұқсас, кейде бірдей болуымен, кейде сөздерінің қайталануымен болып тұрғанын байқау қиын емес: қадірін қадірін, білерсің білерсің, болсаң болсаң, кеткенде кеткенде, кеткенде жеткенде деген сияқты.

Келтірілген мақалдардағы қос тармақтан-синтагмалардан тұратын екі сөйлем бір ойды білдіретін болғандықтан оның соңғы (1 тоналды деңгейдегі) интонациясы мақалдың (төртінші тармақтың) ең соңында болады.

Бұл мақалдардың интонациясының жалпы сызығы Ахан байқағандай, «жорғаның тайпалуындай» біркелкі толқынданып келіп, екі-екіден қосылған синтагманың алдыңғысының соңында сәл көтеріліп, шағын кідіріспен бөлініп (тиянақсыз интонамаға сай), мақалдың соңғы синтагмасының аяғына қарай төмендеп барып көлемді кідіріспен аяқталады (тиянақты интонамаға сай). Мұндай жеті-сегіз буынды төрт тармақты тақпақ түрінде келген мақалдардың интонациялық сызығының толқындарының деңгейлері бір-біріне өте жақын екінші, үшінші тоналды деңгейде болып, оныңүстіне, сөздерінің буын мөлшерлері бірдей болған соң, толқын аралары да біркелкі болып келеді де, көлемді «дем алыс» кідірісі мақалдың аяғында әр уақытта бірінші тоналды деңгейде болады.

Мақалға Байтұрсынұлы мынадай сипаттама береді: «Мақал да тақпаққа жақын салт-санасына сәйкес айтылған пікірлер. Тақпақтан көрі мақал маңызды, шыни келеді» деп, төмендегі мысалдарды келтіреді (Байтұрсынов, 1989, 249).

*Дауыл болмай жауын болмас,
Жауын болмай қауын болмас.*

*Екі дау адағы ауыл болмас,
Ауыл болса да тәуір болмас.*

*Өзіңнен тумай ұл болмас,
Сатып алмай құл болмас.*

Келтірілген екі тармақты, екі бунақты мақалдыңәр тармағы сегіз-тоғыз буыннан тұрады. Сөйлеу әуезділігі жайында айтылған А.Байтұрсынұлының сөзін келтірейік: «Сөйлеу әуезділігі буын екпіні мен сөз екпіні қолайлы орналасуынан болады. Буын екпіндерінің арасы тым жақын келсе, я алыс келсе әуезділігіне кемшілік болады. Тым жақын болып келу өңшең қысқа сөздер бір өңкей келгенде болады да, тым алыс болып келу өңшең ұзын сөздер бір өңкей келгенде болады».

Бұл мысалдардағы буын үйлесуі былайша келеді: бұлардың бірінші тармағының соңғы сөзімен үшінші тармағының соңғы

сөзі, екінші тармағы мен төртінші тармағының соңғы сөзі (болмас – болмас, болмай – болмай, тумай – алмай) бір-бірімен ұйқасып және бір сөз қайталанып тұрады. Сондай-ақ бұл сөздердің алғашқы буындары дәуілесіп қана қоймай, олардың буын сандары да бірдей болып келеді.

Мысалдардағы буын үйлесуі және олардың буын сандарының бірдей болуы, әр мақалды бір шеңберде, біркелкі ырғақта ұстап, олардың біркелкі көтеріңкі-бәсең толқынды интонациясын сызады. Бұл жерде Аханныңөлең ырғағын «жорғақ» деп атап, ол туралы айтқан сөздері көңілге оралады: «өлең ырғағы жорға жүрісінің тайпалуы, теңселуі сияқты екінші өңді ырғақ болады. Бұл ырғақ сөйлемдердің ішіндегі буын санының бірдейлігімен, кестелерінің реттілігімен, сөздердің әуездес ұқсастығымен келетін ырғақ» (Байтұрсынов, 1989, 189 б).

Синтаксистік құрылымы жағынан алып қарағанда, екі тармақты әр мысалшартты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлемнен тұрады: Дауыл болмай, жауын болмас, жауын болмай, қауын болмас. Екі дау адағы ауыл болмас, ауыл болса да тәуір болмас.Өзіңнен тумай ұл болмас, сатып алмай, құл болмас.

Келтірілген мысалдарда бірінші бунақта бастауыш тобы (дауыл болмай, жауын болмай, ит баласы, екі дау адағы, ауыл болса да өзіңнен тумай, сатып алмай) бір ырғақты топ болып, арасында шағын кідірісі бар дара синтагма болып тұр. Екінші бунақ - баяндауыш тобы (жауын болмас, қауын болмас, ауыл болмас, тәуір болмас, ұл болмас, құл болмас), бұлардың да әр қайсысы бір ырғақты топ болып, дара синтагмаға тең болып тұр. Келтірілген топтардың бәрі бірдей дара сөз тіркесінен болған сөйлем мүшелері. Бұлардың бәріне тиянақсыз және тиянақты интонемалар тән.

Ырғақтық-интонациялық жағынан алып қарасақ, бұл екі тармақты-төрт синтагмалы төрт мақалдың интонациясы бірдей, не ұқсас деуге болады. Бұлардағы синтагмалар - екі-екіден жалғасып өздеріне тән толқынды интонациямен «жорға жүрісінің тайпалуы» сияқты болып келіп, бірінші тармақтың аяғы сәл көтеріңкі тиянақсыз әуенмен айтылады да, ал екінші тармақтағы бунақтар бір-бірімен жалғасып, толқынды интона-

циямен өрнектеліп, тиянақты интонамамен төмендеп барып, көлемді кідіріспен аяқталады.

Екі тармақты тақпақ болып келетін бұл мақалдардың интонациялық жалпы келбетін алып қарасақ, бірінші тармақтары екінші тоналды (2) деңгейден басталып, үшінші (3) деңгейге көтеріледі. Ал екінші тармақтары сәл бәсеңдеп, үшінші тоналды деңгейден (3) екінші тоналды деңгейге (2) дейін, ал мақалдың соңғы тармағы екінші тоналды деңгейден (2) бірінші тоналды деңгейге (1) дейін төмендейді. Мақалдың мағынасына қарай тармақтың басындағы, аяғындағы сөздердің кейбір буындары молырақ үдемелікпен, созылыңқы айтылады. Әр мақалда бір ғана ой айтылады, сондықтан оның ең көлемді кідірісі біреу-ақ болып, мақалдың ең соңғы тармағының аяғында төмен деңгейде (1) тұр.

Мәтелді мақалмен салыстыра отырып, ғалым оның ерекшелігіне назар аударады. «Мәтел дегеніміз кезіне келгенде кесегімен айтылатын белгілі-белгілі сөздер. Мәтел мақалға жақын болады. Бірақ мақал тәжірибеден шыққан ақиқат түрінде айтылады. Мәтел ақиқат жағын қарамай, әдетте сөз есебінде айтылады» деп, келесі мысалдарды келтіреді (Байтұрсынов, 1989, 250 б.).

*Адасқан қаздай,
Рудан аздай.*

*Қызым үйде,
Қылығы түзде.*

*Қызым, саған айтам,
Келінім, сен тыңда!*

Жоғарыда келтірілген екі тармақты мақалдардың әр тармағы синтаксистік-құрылымы жағынан бір-бір жалаң жай сөйлемнен тұрып, іргелес салалас сөйлемдердің компоненттерін құрайды. Алдыңғы екеунің тармақтары хабарлы сөйлем де, соңғы тармағы бұйрықты сөйлем түрінде келіп тұр. Бұл мысалдардағы әрбір тармақ бір-бір бунақ болып, яғни бір-бір ритмикалық топ

құрып, соңғы буындары ғана емес, алғашқы, ішкі буындары да бір-бірімен ыңғайласып, үйлесіп тұр. Келтірілген мақалдардың әр тармағы бір бунақты болып, ал әр бунағы екі-үш буынды екі сөзден тұрса да, құрылымдық жағынан әр тармағы бір жалаң жай сөйлем түрінде келіп, өзара интонациялық меже болып саналатын паузамен бөлініп тұр. Мақалдағыырғақты топ болып тұрған бунақтар, синтаксистік-интонациялық өлшем болатын синтагмаға сәйкес келіп тұрғаны анық көрінеді.

Бұл жерде Ахмет Байтұрсынұлының сөзін келтіргеніміз жөн: «Сөйлем сөзден құралатын нәрсе болғандықтан, сөз ішіндегі буындар, ырғақтар, сөзбен бірге түгелімен сөйлемге кіреді. Сағат шық-шық еткенінің, тамыр бұлқ-бұлқ соққанының арасы қандай бірдей болса, сөз сөйлегендегі дауыс ырғақ-ырғағының арасы да сондай бірдей болады» (Байтұрсынов, 1989, 189 б). Екі тармақты мақалдар өзіне тән интонациялық сызығығымен «әуезділігімен» ерекшеленеді. Екі тармақтың алдыңғысының соңғы буыны жоғары көтеріліп, үдемелікпен сәл созылыққы айтылады да, ал екіншісінің соңғы буыны төмендеп келіп, жай үдемелікпен сәл созылыққы айтылады. Әр тармақтың соңында оларды бөліп тұрған кідіріс бар. Мақал тармақтары көтеріңкі – бәсең әуен кескінімен, кей сөздері акценттеліп, кей буындары созылыққы, молырақ үдемелікпен ерекшеленеді.

Бұларға тиянақсыз және тиянақты интонемалардың варианттары тән. Сөздердің соңғы буындары акценттеліп, интонация компоненттерінің максималді көрсеткіштерімен ерекшеленеді (қаздай – аздай, үйде – түзде). Соңғы тармақтың етістігі бұйрық райда тұрып, тональды, темпоральды, динамикалық параметрлердің ең жоғары мәндерімен анықталады (сен тыңда). Соңғы мақал қаратпа және қатал бұйрық интонемалардың варианттарымен сипатталады.

Сонымен әрбір мақалдың буын үйлестігіне сүйенген, Ахаңның сөзі бойынша, өзіне тән «құлаққа жағымды, сөйлеу әуезділігі» – интонациясы бар. Оның сызығы алдыңғы бес мақалдың бәріне де – бірінші тармақтың аяғына қарай екінші (2) тоналды деңгейден үшінші (3) тоналды деңгейге көтеріліп кідіріспен бөлінсе, екінші тармақтың аяғына қарай екінші (2)

тоналды деңгейден бірінші (1) тоналды деңгейге түсіп барып аяқталады. Ал тармақтары бұйрықты сөйлем болып келген соңғы мақалдың интонациялық сызығы алдыңғы тармақтары хабарлы сөйлем болып келгендерінен аздап өзгешелеу. Бұлардың бұйрықты райда тұрған баяндауышы (тында) молырақ ұзақтылық және үдемелікпен салмақты айтылады.

Ахмет Байтұрсынұлы өлең шығарудың заңдылықтарын, шарттарын айта кетіп, түрлі өлең айшықтарына мысалдар келтіреді. «Өлең кестесі айшық деп аталады. Айшықтың әрбір тақтасы шумақ деп аталады. Жұрттың бір ауыз өлең дейтіні шумақ болады. Әр шумақта бірнеше тармақ болады. Тармақ дегеніміз өлеңнің әрбір жолы. Тармақ ішінде бірнеше бунақ боладыдеп, Ахаң Мағжанның өлеңін мысал ретінде береді (Байтұрсынов, 1989, 199 б.).

*Сар дала // бейне өлік // сұлап жатқан –
Кебіндей // ақ селеулер // басын жапқан.
Тау да жоқ, // орман да жоқ, // өзен де жоқ,
Сәуле емес, // қан шашып тұр // күні батқан.*

*Жаралы // бір жан жатыр // құба жонда,
Бір қисық // жалғыз аяқ // сүрлеу жолда.
Бернесі, // нұры кеткен // көзіменен,
Қарайды // бишара жан // оңға-солға.*

*Күнбатысты // қараңғылық // қаптаған,
Күні батып, // жаңа таңы // атпаған.
Түнеріп жүр // күннен туған // перілер.
Тәңірісін // табанында // таптаған.*

*Күнбатысты // қараңғылық // қаптаған,
Көгінде жоқ // жалғыз жұлдыз // батпаған.
Түн баласы // тәңірісін // өлтіріп,
Табынатын // басқа тәңірі // таппаған.*

Интонациясы біркелкі толқынды болып, оның сызығы қайталанып, Ахаң айтқандай, нағыз «кілемнің басына түсетін

өрнек сияқты» болып келетіні, ол төрт тармақты төрт шумақты өлеңдер. Мағжанның бұл төрт тармақты төрт шумақты өлеңінде сөз, буын үйлесімі, яғни жорғағы өте келісті келіп, барлық төрт тармақты шумақтарының интонациялық өрнегі біркелкі толқынданып қайталанып отырады. Осы өлеңдегі әр тармақ үш бунақтан тұрып, жеке-жеке синтагма болып аралары шағын кідіріспен бөлініп тұр. Әр шумақ дербес ойды білдіретін болғасын, көлемді кідіріс әр шумақтың соңында, төртінші тармақтан кейін келіп тұр.

Ахмет Байтұрсынұлы байқағандай «бастапқы екі шумақ өлең мен соңғы екі шумақ өлең екеуінің арасында еш айырмасы жоқ сияқты көрінеді: бунақ саны да, буын саны да бірдей, бірақ оқи бастағанда, оқи келе бірінен біріне түскенде дауыс ағыны өзгеріп, екеуі бірдей болмай шығады». Шынында да, буын және бунақ саны бірдей болғанымен, олардың реттелуі әртүрлі. Бірінші екі шумақтың кестесі 3+4+4 болып, тармақтың аяғында төрт буынды бунақ келіп отырса, соңғы екі шумақтың өлең кестесі 4+4+3 болып келеді. Тармақтардың соңғы буындары ұйқасып, үндесіп келеді (жатқан, жапқан, батқан; жонда, жолда, оңға-солға; қаптаған, атпаған, таптаған; қаптаған, батпаған, таптаған) және синтагматикалық екпінмен белгіленіп, созылыңқы айтылады.

Синтаксистік құрылымын алып қарасақ, әр шумақта мағына жағынан байланысты екі-екі сөйлем қосылып, бір күрделі ойды білдіріп тұр. Сондықтан екі-екі синтагмадан тұратын сөйлемдердің интонациясы толқынданып келіп біріншісінің аяғы көтеріліп қайрылып, үшінші деңгейге жетеді, екінші синтагманың аяғы бірінші деңгейге жетпей төмендеп, екінші және бірінші деңгейлердің ортасында (1,5) орналасады, ал ең төмен бірінші деңгейдегі (1) көлемді кідіріс төртінші синтагмадан кейін шумақтың ең соңында келіп тұр.

Ахмет Байтұрсынұлы көрсеткендей, поэтикалық мәтінде дауыс ырғағы буын санымен өлшенеді. Мұндай буын санына негізделген силлабикалық өлең жүйесі қазақ және басқа да түркі тілдерінде қолданылады. Үндіеуропа тілдерінде сөздерді топтастыратын екпіннің қызметін қазақ және басқа да түркі тілдерінде үндестік заңы атқарады. Үндестік заңы сөздердің

буындарын бір-бірімен жымдастырып, ешбір шашырауға жол бермей, буындардың дыбыстарын бірыңғай түсіріп үндестіріп, үйлестіріп тұрады. Өлең айшықтарының ерекшеліктерін айта отырып, Ахаң жалғыз шумақты, екі шумақты, үш шумақты, төрт шумақты өлеңдерді талдап «олар бес шумақты, он шумақты, жүз шумақты, онан да көп шумақты болуы ықтимал» дейді.

А.Байтұрсынұлы екі шумақты айшыққа Мағжанның өлеңін келтіреді (Байтұрсынов, 1989, 193 б.).

Бота көз, сиқырлы сөз, Гүлсім ханым,
Әр жерде өткізсең де өмір таңын.
Кей уақыт көзіңізге көзім түссе,
Ойнайды аласұрып неге жаным?

Бота көз, сиқырлы сөз, ханым Гүлсім,
Көктегі күн күлмесін, Гүлсім күлсін.
Гүлсім күн, көкте ақырын жүзе білед,
Сүйдіріп күйдіргенін қайдан білсін?

Мағжан Жұмабаевтың он бір буынды екі шумақты өлеңі бір ғана тақырыпқа, яғни Гүлсім ханымға арналған соң, бұл өлеңді бүтіндей бір күрделі синтаксистік тұтастыққа жатқыздық.

Мұндағы екі шумақтың әр тармағының буын саны бірдей, біркелкі үйлесімді сөздерден тұрып, жеке-жеке синтагма болып тұр. Әр шумақ екі сөйлемнен тұрады; алғашқы екеуі хабарлы сөйлем болып, соңғы тармақтары сұраулы сабақтас сөйлемнен құрылған.

Жалпы өлеңге көркем келбет « жорғақ» беретін жағдай, өлеңдегі әрбір тармақтың соңғы сөздерінің бастан аяқ өзара үйлесіп, ұйқасып тұруы: ханым, жаным; Гүлсім, күлсін сияқты сөздер. Бұл өлеңнің жалпы интонациялық өрнегін алып қарастырсақ, әр шумақтағы, синтаксистік-интонациялық өлшем болып табылатын, төрт синтагма екі-екіден қосылып, алғашқысы көтеріліп, тиянақсыз интонамамен сипатталса, соңғысы төмендеп, тиянақты интонамаға лайықты болып, мөлшерлі кідіріспен бітеді. Екі шумақтың бәрінің интонациялық келбеті біркелкі болып, «қайырылып, оралып, өрнектерді» сызады. Ұлы

бабамыз А.Байтұрсынов айтқандай, өлеңнің буындары белгілі мөлшерде топтасып бунақ (ырғақты топ) құрап, қайталанып, тұрақты сөз жігімен бөлініп тұрады. Ахаң келтірген бұл өлеңде қазақ интонемаларының көбісі кездеседі: тиянақты, тиянақсыз интонемаларман қатар арнаулы сұрақ интонемасы, қыстырма интонемасы бар. Ахмет Байтұрсынұлы шумақ айшықтардың ішінде екі тармақты, төрт тармақты, алты тармақты, жеті тармақты, сегіз тармақты, он тармақты шумақтарға мысалдар келтіріп, олардың ішкі құрылысының заңдылықтарын анықтаған. Ғалым өлең шығарудың ғылыми өнер екендігіне назар аударады, оның өлшеуін, тұрпатын, тармақтардың көлемін, бунақтардың орнын ескермесе, өлеңнің әуезділігі жойылады дейді. Бір өлеңнің шумағы көбінесе бірдей болады, бір шумақтағы тармақтың азы екеу, көбі онға шейін барады деп, Ахаң он тармақты шумақ ретінде «Маса» жинағынан мысал ұсынады (Байтұрсынов, 1989, 196 б.).

*Жайылған // көз жасымен // жердің бетін,
Өткізіп // тым өлшеусіз // үкіметін,
Жауыздық // жалғандықпен // қаптағанда,
Адал жоқ, // ақ ниетті // арам жеңіп,
Жазықсыз // жанды қинап, // қанды төгіп,
Бұзықтық // түзіктікті // таптағанға,
Қиналып // кім болсаң да // талыққандар,
Түңіліп // үміт үзіп // жабықпаңдар!
Қайтадан // жақындық кеп, // қастық қашып,
Жарқырап // жақсылыққа // атар таң бар.*

Бұл он буынды өлеңнің әр тармағы үш бунақтан тұрады (3+4+4) және бұнда «дауыс ағыны» Ахаң байқағандай, бір қалыпта тұр. Сөйлем ішіндегі буын саны бірдей болып, тармақ кестелері реттеліп, сөз ішіндегі дыбыстардың үндері «құлаққа жағымды» естіліп, буын екпіні қолайлы орналасып, сөйлеу әуезділігін, өрнекті сөйлемдердің кестелерін жасайды. Әр тармақтың соңғы сөзі үйлесіп, біркелкі ырғақпен ерекшеленеді және акценттеліп, тональды, темпоральды, динамикалық көрсеткіштермен сипатталады.

Өлеңнің тармақтары бір-екі синтагмаларға тең болып, әуен өрнектері көтеріңкі, тиянақсыз интонемалармен сипатталады. Тек қана сегізінші тармақбұйрықты интонамаға сай болып тұр (Түңіліп үміт үзіп жабықпаңдар!) және өлеңнің соңғы тармағы тиянақты интонамамен сипатталып, ойдың аяқталғанын білдіретін, төмен бірінші (1) тональды деңгейдегі көлемді кідіріспен бітеді.

Ахмет Байтұрсынұлы «тармақ тұлғалары» деген бөлімде жалғыз бунақты тармақ, екі бунақты тармақ, үш бунақты тармақ, төрт бунақты тармақтан тұратын өлеңдерді келтіріп, талдайды. Қазақтың жыр деп ат қойған ескі өлеңдерінің көбі-ақ екі бунақты тармақ болады деп, Ахаң екі бунақты тармаққа мысал ретінде «Маса» жинағы бойынша үзіндіні келтіреді (Байтұрсынов, 1989, 197 б.).

*Мінсіз таза // меруерт,
Су түбінде // жатады.
Мінсіз таза // асыл сөз,
Ой түбінде // жатады.*

*Су түбінде // жатқан зат,
Жел толқытса // шығады.
Ой түбінде // жатқан сөз,
Шер толқытса // шығады.*

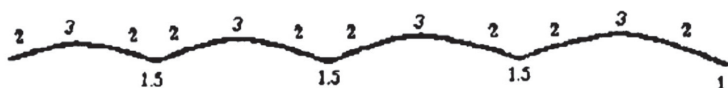
Синтаксистік құрылымы жағынан қарастырсақ, келтірілген екі бунақты өлеңнің екі-екі тармағы қосылып бір-бір жай хабарлы сөйлем болып тұр. Интонациялық, ырғақ жағынан алып қарасақ, өлеңнің әр тармағы жеке-жеке синтагма болып, бәрі бірдей қос ырғақты топтан, яғни екі-екі бунақтан тұрады. Олардың дауыс ырғағының өзгеруімен белгіленетін жігі төртінші буыннан кейін келіп, жырлардағы сияқты төрт+үш буын болып бөлініп тұр. Олардың ара жігінде кідіріс жоқ. Ахаңның пікірі бойынша, бунақтарараларында қос сызық тұрған жерге келетін дауыс толқынының жіктері кезек деп аталады. Ал әр шумақтағы әрбір төрт тармақтың әр қайсысы бір-бір синтагма болғандықтан кідіріспен бөлініп тұр. Жеті бу-

ыңды өлеңінің шумақтарындағы әр тармағының екінші бунағы ғана сан жағынан, дыбыс жағынан үйлесіп (жатады – жатады, шығады – шығады) қоймай, олардың алдыңғы бунақтарының сөздері де (таза – таза, түбінде – түбінде, толқытса – толқытса), көбінесе буын жағынан бірдей болып, бір-бірімен ұйқасып, үйлесіп тұрады. Өлеңді өлең қылып, оның интонациясын «жорғаның тайпалуындай» қылып тұрған, әрине, осы ұйқастар мен үйлесімдер.

Сонымен, келтірілген екі бунақты тармақ өлеңінің төрт синтагмадан тұратын жалпы интонациялық келбетін алып қарасақ, оның әрбір синтагмасы өз алдына интонация – алдыңғысы тиянақсыз, соңғысы тиянақты интонация болып, екі-екіден жұптасып, көтеріңкі-бәсең толқынданып, мағынасына қарай кейбір буындары акценттеліп келіп, алдыңғы үшеуі шамалы паузамен бөлініп, ең соңғысы көлемді кідіріспен төменгі деңгейде аяқталады. Сондай-ақ екі-екіден қосылған синтагмалардың алдыңғысының аяғы көтеріліп соңғылары төмендеп барып бітеді.

Бұл суреттелген өлеңтің интонациялық келбеті оның барлық шумақтарында біркелкі болып қайталанып отырады да, жеті буынды өлеңтің жалпы интонациялық өрнегін сызады.

Төмендегі схеманы қараңыз:

Бірнеше дербес жай және құрмалас сөйлемдерден болған бір тақырып айналасында өрбитін сөйлемдері бар өлеңдерді күрделі синтаксистік тұтастықтарға жатқызуға болады. Бұларды Ахаң «өрнекті сөйлемдер» деп атайды. «Өрнекті сөйлемдер деп құрмалас сөйлемдердің бастары қосылып, кестелі болып құралуын айтамыз. Ондай сөйлемдер нақ текеметке яки кілемге салған түр сияқты болмағанымен өрнек-өрнегімен айтылады<...>. Өрнекті сөйлемді иіріп-жиырып жай сөйлемге айналдыруға болады. Жай сөйлемді жайып, далитып, өрнекті сөйлемге айналдыруға болады. Өйткені өрнекті сөйлем қанша үлкен болғанмен, яғни ішіне кіретін сөйлемдер қанша

көп болғанымен, бәріне қазық болатын бас пікір жалғыз-ақ болады. Ол пікірді көп сөйлеммен ұлғайтып айтуға болады. Ол пікірді шағындап, аз сөйлеммен айтуға да болады» дейді Ахмет Байтұрсынұлы. Ахаңның бұл айтқан сөздері соңғы кезде ғана зерттеле бастаған күрделі синтаксистік (фразалық) тұтастықтың мазмұны мен формасын анықтайды.

Бірнеше сөйлемнен тұратын мәтіндер күрделі синтаксистік тұтастықты құрайды. Күрделі синтаксистік тұтастықтар бір тақырыпқа байланысты дербес жай және құрмалас сөйлемдерден тұрып, белгілі бір мазмұн мен логикалық ойды білдіреді. Күрделі синтаксистік тұтастық түрлі мөлшерлі мәтіндерде және олардың үзінділерінің құрамында болады. Олар предикативтік дербестігі мен синтаксистік аяқталғандығымен бірге белгілі бір оқиғаны баяндау, сипаттау арқылы қалыптасып, сөйлеушінің прагматикалық мақсатын білдіреді. Күрделі синтаксистік тұтастықтың жеке сөйлемдері мазмұн мен құрылым жағынан байланысып бір микротақырып көлемінде көрінеді. Қай тақырыптың болса да шегіне жетіп дамуы бірнеше сөйлемнің біртұтас бірлік шеңберінде ұйымдасуы жағдайында ғана іске асады. Қазіргі кездегі тілтанымдағы қарқынды дамып келе жатқан бұл бағыт интонация құбылысының функционалды мүмкіншіліктерін тереңінен зерделеп, оның болмысын мазмұн межесінде айқындап-анықтауға жол ашады.

Күрделі синтаксистік тұтастықтың бірліктері өзара байланысқа түсіп, сегменттеу ережелері бойынша топтасып, белгілі бір ойдың, Ахаң айтқандай, «бас пікірдің» нәтижесі болып табылады. Сөйлеу барысында ой білдірушінің мақсатын түсіндіруі, дәлелдеуі арқылы сөйлеу әктісі өрбіп дамиды. Сондай-ақ күрделі синтаксистік тұтастықтың көлеміне кірген әр алуан сөйлемдер бір-бірімен семантика-грамматикалық және интонациялық байланыста болып, коммуникативтік мақсатты орындауға меңзейді. Мәтін сегменттеудің күрделі синтаксистік тұтастық деңгейінде мүшеленуі сөз түзуші мен қабылдаушының ара қатынасын, олардың прагматикалық бағдарын, көңіл-күйін интонация компоненттерінің құбылуынан байқауға болады. Күрделі синтаксистік тұтастық адресант пен адресаттың арасындағы қарым-қатынастың көрінісі, ой да-

муының нәтижесі болғандықтан, ол өзіндік мазмұны мен құрылымдық моделімен ерекшеленіп, сөйлеу тілінде просодикалық тәсілдер арқылы жүзеге асады. Өткен ғасырдың 20-жылдарында-ақ А.Байтұрсынұлы күрделі синтаксистік тұтастық категориясына баға беріп, мынадай мысал келтіреді (Байтұрсынов, 1989, 180 б.).

*Қисатсыз бай болсаң да Қарынбайдай,
Сақи боп мал шашсаң да Атымтайдай.
Патшадай Әмір-Темір дін түзетіп,
Болсаң да әйдік батыр Арыстандай,
Болсаң да Жиреншедей тілге шешен,
Ақырда жатар орның тар лақат жсай.*

Бұл өлеңнің негізгі ойын Ахаң «шағындап» былай береді: «Бай да, сақи да, патша да, батыр да, шешен де – бәрі де ақырында бір өлмек». (Байтұрсынов, 1989, 180 б.).

Тағы да таңғалатын жағдай, Ахмет Байтұрсынұлы соңғы уақытта дамып келе жатқан функциональды грамматикаға қатысты актуальды мүшеленудің тема мен ремасы жайында да өз пікірін айтып кеткен. «Оралым екі мүшелі болады. Бір мүшесінде пікір тақырыбы болады да, екіншісінде пікір баяны болады. Сондықтан бастапқы тақырыпшы мүше делініп, екіншісі баяншы мүше делініп айтылады» дейді Ахаң. Сөйлемді актуалды мүшелеу проблемасы сөйлемнің коммуникативтік мақсатына байланысты жүзеге асады. Ғалым лингвистикалық заңдылықтарды жаза отырып, қазіргі арнайы қарастырылып жүрген осы мәселені сол кездің өзінде-ақ танып білгенін көреміз. Адамдар өзара қарым-қатынасындағы нақты ситуацияда өзара сөйлесіп пікір алысу барысында алдына түрлі-түрлі коммуникативтік мақсат қоюы мүмкін. Сондықтан бір сөйлем сол мақсатқа байланысты әр түрлі коммуникативтік мазмұнға ие бола алады. Сөйлем актуалды мүшелерге бөлінгенде ондағы білдірілуге тиісті жаңа информация, оның ремасында болады да, ал темасындағы мазмұн ситуациядан, немесе контекстен сөйлесушілерге белгілі болуы керек, бұған А.Байтұрсынұлының берген мысалын қарастырайық: «Көлден

ұшқан қалбаймын, //жаманның тілін алмаймын». Қазақ тіліндегі сөйлемнің актуалды мүшеленуінің ең басты көрсеткіштерінің бірі оның интонациялық кескіні болса, екінші көрсеткіші оның сөздерінің екі синтагма тема мен ремаға бөлініп, жаңа мағына беретін акценттелген сөздің (тілін) сөйлемнің соңындағы баяндауыштың алдына барып тұруы.

«Өрнекті сөйлемдерге» анықтама бере отырып, А.Байтұрсынұлы олардың мақсатына қарай, себепті оралым, мақсатты оралым, ұқсатпалы оралым, қайшы оралым, шартты оралым, жалғасыңқы оралым, серіппелі оралым деп бөледі. Ахмет Байтұрсынұлы өрнекті сөйлемдердің шеңберінде қазіргі тіл білімінің категорияларын (мәтін, абзац, дискурс) шебер қолданады. Бұл ғалымның интуициясы мен әмбебаптылығын көрсетеді. Қазақ тіліндегі көп тармақты толғаулар, жырлар синтаксистік құрылымы жағынан жай хабарлы, сұраулы, бұйрықты, лепті сөйлемдер түрінде де, құрмалас сөйлемдер түрлерінде де, күрделі синтаксистік тұтастықтар түрінде де кездеседі. Поэзияда кездесетін сөйлемнің жоғарыда аталған құрылымдық түрлерінде бұрын көрсеткеніміздей, интонациялық модельдердің (интонемалар) бәрі көрініс табады. Сөйлемдердің интонациясы әрқашан олардың құрылымы мен мағынасына тығыз байланысты болады.

Сондықтан поэзияда кездесетін, сөздердің буындарының санына дейін реттеліп, дыбыстары үйлесіп, ерекше түзілетін сөйлемдерде олардың мағынасына қарай интонациясы да барлық компоненттерін (әуен, қарқын, интенсивтілік, ұзақтылық, пауза) өзгеше әсемдікпен реттеп, өлеңнің ырғақты кестесін сызады. Өлеңдердің шумақтарының жалпы интонациялық келбетін алып қарасақ, синтагмаларының әуені біркелкі толқынданып келіп, көтеріңкі-бәсең тонмен сипатталып, кейбір сөздер мағынасына қарай акценттеліп, соңы төмендеп барып кідіріспен бітеді. Кейде тармақтарының ішінде қаратпа сөз, қыстырма сөз, не бірыңғай мүшелер болса, олар синтагмалармен оқшауланып, не бірыңғайланып, тыныс белгілерімен бөлінеді. Шумақтардың бір-біріне ұқсас интонация өрнегі өлеңнің аяғына дейін бірнеше рет қайталанып, оның жалпы интонациялық келбетін сызады. Ұлы бабамыз

А.Байтұрсынұлы айтқандай, бұл кілемнің, сырмақтың басына қайталап түсіп отыратын өрнегі сияқты болады.

«Өрнекті сөйлемнің тақырыпшы мүшесіндегі пікір баяншы мүшесіндегі пікірге тіркес мағынада болғанда, жалғасыңқы оралым деп аталады» деп Ахаң Абайдан бірыңғай жалғасыңқы оралымдардан мысал келтіреді (Байтұрсынов, 1989, 185 б.).

*Жазды күн шілде болғанда,
Көкорай шалғын бәйшешек,
Ұзарып өсіп толғанда,
Күркіреп жатқан өзенге
Көшіп ауыл қонғанда.
Шұрқырып жатқан жылқының
Шалғыннан жүні қылтылдап,
Ат-айғырлар, биелер
Бүйірі шығып ыңқылдап.
Суда тұрып шыбындап,
Құйрығымен шылтылдап,
Арасында құлын-тай
Айнала шауып бұлтылдап.
Жоғары-төмен үйрек-қаз
Ұшып тұрса сымпылдап.
Қыз-келіншек үй тігер,
Бұрала басып былқылдап,
Ақ білегін сыбанып,
Әзілдесіп сыңқылдап.*

Осы Абайдың жалғасыңқы оралымды жеті-сегіз буынды тамаша жыры буын саны, сөзінің біркелкі үндесуі, бунағының біркелкі «жорғағы» жағынан да, көркемдік, мазмұн, бейнелеу жағынан да жыр біткеннің асқақтаған үлгісі.

Өрнекті сөйлемдерден тұратын өлең күрделі синтаксистік тұтастыққа жатады. Бұнда тұтастықтың жеке сөйлемдері мазмұн мен құрылым жағынан байланысып, бір тақырып (жазды күннің шілдесі) көлемінде көрінеді. Әр қайсысы жеке-жеке синтагма болатын он тоғыз тармақтан тұратын жырдың өзіне лайық ерекше интонациялық өрнегі бар. Жеті-сегіз бу-

ынды тармақтар мағынасына қарай, бес сөйлемге бөлінеді. Оның біріншісінде бес тармақ қосылып, бір сөйлем құрап, бір ойды білдіріп тұр, екіншісінде төрт тармақ қосылып, бір ойды білдіріп тұр, үшіншісінде төрт тармақ қосылып, бір сөйлем құрап, бір ойды білдіріп тұр, төртіншісінде де екі тармақ бір сөйлем, бір ойды білдіреді, бесіншісінде төрт тармақ бір сөйлем болып бір ойды білдіреді. Бұл сөйлемдердің бәрі хабарлы сөйлем түрінде, келіп, тармақтың әр қайсысы бір-бір синтагма құрап, өз алдына интонама болады. Ахаң байқағандай, «дауыс ырғақ-ырғағы сөзді бірдей-бірдей буынға бөледі», ал буындары бір-бірімен үйлесіп, қайталанып тұрады.

Хабарлы сөйлемнің алдыңғы синтагмалары бірыңғай мүшелер түрінде тиянақсыз интонамаға жатады да, ал соңғысы тиянақты интонамамен сипатталып, біркелкі динамикамен толқынданып, мөлшерлі кідіріспен тынады. Оралымдардың синтагмалары көтеріңкі-бәсең толқынды әуенмен айтылып, шағын кідіріспен бөлініп, ең соңғы көлемді кідіріс тиянақты деп аталатын сөйлемнің аяғында келетін интонамадан кейін келіп, шумақты көмкеріп тұр.

А.Байтұрсынұлы өрнекті сөйлемдердің құрылымдық өлшемдерін, өрнек, схема арқылы көрсетеді. «Өрнекті сөйлемнің баяншы мүшесі тақырыпшы мүшесін ұқсата баяндаса, оралымдар ұқсатпалы деп аталады» деп, ұқсатпалы оралымға «Ер тарғыннан» мысал келтіреді (Байтұрсынов, 1989, 182 б.).

*Асыл туған Ақжүніс
Күнді бұлт құрсайды.
Күнді байқап қарасам,
Күн жауарға ұқсайды.
Айды бұлт құрсайды.
Айды байқап қарасам,
Түн туарға ұқсайды.
Көңілдерін еріткен
Көлдегі қулар шулайды.
Шулағанға қарасам,
Көктен сұңқар суылдап,
Созылғанға ұқсайды.*

*Бойды байқап қарасам,
Қол-аяғым созылып,
Ауызы-мұрным суынып,
Қақтың маған бұйрығы
Таянғанға ұқсайды.*

Бірнеше дербес жай және құрмалас сөйлемдерден болған бір тақырып айналасында өрбитін сөйлемдері бар жырларды күрделі синтаксистік тұтастықтарға жатқызуға болады. Синаксистік құрылымына қарай осындай жырлардың өзіне лайықты интонациялық өрнегі болады.

Келтірілген он жеті тармақтан тұратын жырдың әр тармағы екі-екі бунақтарға (төртінші+үшінші буын) бөлініп, жеке-жеке синтагма құрайды. Бұл жырдың ырғағы мен интонациясының сызығы буындардың, сөздердің ұйқасымен және кей сөздердің қайталануымен өрнектеліп тұр. Мысалы: ұқсайды, байқап қарасам, күн-түн, күнді-түнді-айды деген сөздер жырдың басынан аяғына дейін қайталанып тұр.

Бұл жеті дербес сөйлемнен тұратын күрделі синтаксистік тұтастыққа жататын жырдың синтагмаларының интонациясы толқынданып келіп, соңы көтеріліп, кейбір сөздер мағынасына қарай акценттеліп, кейбір синтагмалар төмендеп барып кідіріспен бөлінеді. Бір-біріне ұқсас интонация өрнегі жырдың аяғына дейін бірнеше рет қайталанып, «әнше оралып», оның жалпы интонациялық келбетін сызады.

Осындай жырлар немесе жалпы өлеңдердің «сөйлеу әуезділігін», интонациясын қарастырғанда айта кететін жағдай – жыр не өлеңдерді артистер сахнадан, немесе дикторлар радиодан мәнерлеп оқығанда, бұлардағы сөздер, бунақтар, олардың әр буыны айқын, қатты, созылыңқы айтылатын болғандықтан, ондағы әр сөз тыңдаушыға анық естіліп, өте әсерлі, «құлаққа ұнамды» болады.

Мәнерлеп, созып оқығанда, жай кезде дауыс әуенінің көтеріңкі-бәсең өзгеруімен белгіленетін бунақтардың аралық жігінде синтагмалардың араларындағыдай шамалы кідірістер пайда болатыны байқалады. Ол кідірістердің ерекшелігі – олар кез келген сөздер арасында емес, тек қана бунақтардың

арасында пайда болатындығы анықталды. Бұл бунақтардың құрылымының «өзара тығыз» бүтіндік заңдылығын көрсетіп тұр.

Келтірілген жырдың интонациялық сызығын жазып жіберсек, біркелкі жоғарылы-төменді он жеті-иінді өрнек болар еді:

Ахмет Байтұрсынұлы өрнекті сөйлемдердің ішінде мақсатты оралымға мынадай анықтама береді: «Өрнекті сөйлемнің баяншы мүшесі тақырыпшы мүшесін мақсаттай баяндаса, оралым мақсатты деп аталады». Мысалға «Қобланды батырдан» үзінді келтіреді (Байтұрсынов, 1989, 181 б.).

*Тобыршақ атқа зор салды,
Ақ алмасқа қол салды,
Қамшы басты сауырға,
Екпіні ұсап дауылға,
Тобығы менді торы атпен,
Қобланды шапты ауылға.
Қатуланып қаттанып.
Буырқанып бұрсанып,
Қабағынан қар жауып,
Кірпігінен мұз тамып,
Ар жақ пенен бер жаққа
Найзасын ұстап бармаққа,
Аттанбаққа қалмаққа
Құдай жолы шалмаққа,
Сөзге сынық қылды деп,
Батыр кейіп келеді.
Егер шықса алдынан
Бұландаған Құртқаның
Басын кесіп алмаққа.*

Мысалға алынып отырған он тоғыз тармақты жырда бір тақырыпқа байланысты бірнеше сөйлемнен тұратын күрделі синтаксистік тұтастық Қобланды батыржайында.

Келтірілген жырдағы әр тармақ екі-екі бунақтан тұрып, жеке-жеке синтагма болып келеді. Тармақтар екіден, үштен, кейде төрттен қосылып бір ғана ойды білдіретін, бір жай не құрмалас сөйлем түрінде келген. Жалпы өлеңге эстетикалық келбет «жорғақ» беретін жағдай, өлеңдегі әрбір тармақтың соңғы сөздерінің бастан аяқ өзара мәнерлеп тұруы. Бұл жырдың интонациясын көркемдейтін ырғағы мен жорғағы буындардың, сөздердің ұяқасымен, әсіресе тармақтың соңындағы үш буынды сөздердің (салды – салды, сауырға – дауылға – ауылға, қаттанып – бұрсанып – құрсанып, жауып – тамып) үйлесуімен болып тұр. Соның арақасында Ахаңның сөзімен айтқанда «сөздің ішіндегі дыбыстардың үндері құлаққа жағымды» болып естіледі.

Бірнеше синтагмадан тұратын сөйлемдердің соңғы, төменгі деңгейдегі кідіріспен бөлінетінен басқасының бәрі соңына қарай көтеріліп үшінші (3) деңгейге дейін келеді. Алайда ең төмен (1) бірінші деңгейдегі кідіріс әрбір күрделі синтаксистік тұтастықтың ең соңында, яғни 19-тармақтан кейін келеді.

Бұл өлеңнің жалпы интонациялық өрнегін алып қарастырсақ, әр шумақтағы, синтаксистік-интонациялық өлшем болып табылатын, төрт синтагма екі-екіден қосылып, алғашқысы көтеріліп, тиянақсыз интонамамен сипатталса, соңғысы төмендеп, тиянақты интонамаға лайықты болып, мөлшерлі кідіріспен бітеді. Шумақтың интонациялық келбеті біркелкі болып, қайталанып, Ахаңның сөзімен айтқанда, «сөйлеу әуезділігі түрлі сөздердің үндері орайласып ұнамды құралуынан болады».

Сонымен, Ахмет Байтұрсынұлы қазақ өлең құрылысын жан-жақты зерттеп, терең ғылыми пайымдаулар айтады. Қазақ поэзиясында өлең жүйесі буын санына негізделеді. Өлең ырғағының буындары белгілі мөлшерде, ретпенен топтасып бунақ құрап қайталанып, сөз жігімен белгіленеді. Өлеңдердің сөйлем әуезділігі әнше қайырылып, толқынданып, қазақ және басқа түркі тілдерінің аглютинативтік құрылымы және үндестік заңына бағынады. Белгілі себептермен «жабулы» болып, қол жетпеген Ахаңның тіл мәселелері туралы өткен ғасырдың 20-жылдарында айтып кеткен ой-тұжырымдамасы қазіргі кезде өз бағасын жоғалтпай, қайта тілтанымның жаңа бағыттарының дамуына өз үлесін қосары сөзсіз.